

המתקפה התקשורתית הישראלית על מרוקו אחרי טביעת ספינת המעפילים "אגוז" בינואר 1961

יגאל בן-נון

על מרוקו ופתחה במאבק גלוי נגדה. גולדה מאיר גינתה את ממשלת מרוקו על שהיא מונעת מיהודיה חופש יציאה, וסיימה את נאומה במילים: "נדעו יהודי מרוקו כי אין הם בודדים במערכה". בעיניה, טביעת הספינה היא "חוליה בשרשרת הטרגית של ניסיונות יהודיים לפרוץ דרך למולדת"⁶. להערכת מחלקת המדינה האמריקנית הודעת שרת החוץ בכנסת יצרה לפרשה תדמית של סכסוך ישראלי-מרוקני, דבר שהקשה את עורפם של המרוקנים במקום לרככם. המרוקנים חששו שהענקת חופש יציאה מוחלט ליהודים יביא ל"אקסודוס" כללי, שמשמעותו בריחת הון והפסד כוח אדם מקצועי, פגיעה במוניטין של מרוקו ויתרונות כלכליים לישראל. הדיפלומטים האמריקנים ציינו גם שיהודי מרוקו לא רוו נחת מן ההודעה.⁷

מסע התעמולה של הארגונים היהודיים העולמיים

בפרס הגיע נשיא הליגה לזכויות האדם, דניאל מאיר,⁸ לבית שגרירות ישראל ודיווח כי שכנע "ידיד המקורב לנסיד מולאי חסן ומכיר אותו שנים רבות", לשגר אליו מכתב מפורט בנושא הבטחת זכויות היהודים ובהן גם זכות ההגירה החופשית. הוא ביקש לקבל עוד מידע וציין כי הוא מוכן להמשיך לפעול. הוא מתח ביקורת על דברי שרת החוץ בכנסת וטען כי ההצהרה הייתה נמהרת ונבעה בוודאי מהתרגשות. הוא הביע נכונות לפנות לידידו, מהדי בן פֶּרְפֶּה,⁹ ולדבר עם נשיא תוניסיה, חביב בורגיבה, למרות היחסים המתוחים בינו לבין הנסיד, מולאי חסן. שגרירות ישראל שללה את רעיון הפנייה לבן פֶּרְפֶּה, יריבו של המלך, כיוון שנציגי ישראל ומרוקו עמדו בפני הסכם על יציאה קולקטיבית של יהודי מרוקו תמורת תשלומים שיועברו לארמון המלך.¹⁰

ב-6 בפברואר 1961 התכנסה בניו יורק מועצת הארגונים היהודיים העולמיים (CCJO — Consultative Council of Jewish Organisations), שנשיאה היה נחום גולדמן.¹¹ השתתפו בה נציגים מארצות הברית, מקנדה, מאוסטרליה, מארגנטינה, מצרפת ומבריטניה. משה לוויט, סגן נשיא הג'וינט, הוזמן בידי גולדמן כמרצה אורח. אנדרה וייל מצרפת הדגיש שהוא מייצג את הקר"י (CRIF, ארגון הגג של הארגונים היהודיים בצרפת) ושהוא אינו מדבר בשם חברת "כל ישראל חברים" ("אליאנס", להלן: "כי"ח). וייל חשש שהשתתפות

אסון טביעתה של ספינת המעפילים "אגוז" (Pisces) הוא אחד האירועים הדרמטיים ביותר בתולדות הקהילה היהודית במרוקו. האסון זעזע את היהודים והחיש את החלטתם למצוא חלופה טובה יותר לחייהם במדינה שזה עתה קיבלה את עצמאותה. במאמר זה לא אדון בסיבות שגרמו לטביעה ובאחרים לאסון אלא בתגובותיהם של מדינת ישראל, של הארגונים היהודיים העולמיים, של ראשי הקהילה המקומית ושל שלטונות מרוקו לטביעה. כמו כן אדון בתגובות שליחיה החשאיים של ישראל במרוקו על האסון. כשבעה חודשים אחרי האירוע סוכם בין נציגי ישראל ומרוקו על יציאה מאורגנת של הקהילה.¹

אחרי מחדל טביעת הספינה מול חופי מרוקו ב-10 בינואר 1960, הגיעה ישראל למסקנה שאפשר להפוך את הכישלון ליתרון תעמולתי נגד מרוקו. באופן עקיף, טביעת "אגוז" על 45 נוסעיה, הייתה מענה על המאויים לפעולה ספקטקולרית שתזעזע את דעת הקהל העולמית ותפעיל לחץ על ארמון המלוכה.² יומיים בלבד אחרי שנודע על הטביעה החלה ישראל במסע תעמולה עולמי נרחב. הממשלה, הסוכנות היהודית והמוסד³ גייסו את נציגויותיהם בעולם המערבי ואת קשריהם עם העיתונות כדי לנהל מתקפת הסברה אינטנסיבית בנושא אחריותה של ממשלת מרוקו.⁴ משרד החוץ הדריך את נציגויותיו בעולם המערבי ליזום מאמרים בעיתונות שיצביעו על העובדה כי יהודי מרוקו חיים במשטר של פחד, של רדיפה ושל אפליה. הושם דגש על שאיפתם לעזוב את מרוקו ועל עוצמת כמיהתם לישראל גם במחיר סיכון חייהם. הנציגויות נדרשו להביא את הבעיה לידיעת הציבור ולהטיל את האשם לאסון על שלטונות מרוקו עקב רדיפתם את היהודים בניגוד להתחייבותם בעת קבלת העצמאות. הנציגויות נדרשו לייחס את הרדיפות למדיניות האוהדת של שלטונות מרוקו כלפי שליט מצרים, גמאל עבד אלנאצר.⁵

פרשת הטביעה העיבה על היחסים בין מרוקו לישראל, שהיו מתוחים ממילא עקב התייצבות מרוקו, לפחות כלפי חוץ, במחנה הנאצריסטי כשלוש שנים לאחר עצמאותה. לאחר גל ראשון של מאמרים וכתבות ברדיו מסרה שרת החוץ, גולדה מאיר, הודעה בכנסת שגררה גל נוסף של מאמרים. בדיון שהתקיים בכנסת ב-18 בינואר 1961, הטילה ממשלת ישראל את האשמה לטביעת הספינה

היהודיים לבין נציגי משרד החוץ הישראלי. גולדמן תקף את קונסול ישראל בניו יורק, בנימין אליאב, בגלל בקשתו לשגר מחאות של ארגונים יהודיים לשגריר מרוקו בושינגטון.

נשיא קי"ע סיכם את הכנס וקבע שיש הסכמה כללית לפרסום הודעות מחאה, אך יש להימנע מפרסום בעיתונות. הוא סיפר שהעיתון ניו יורק טיימס סומך בעיקר על המידע של סופרו ברבאט ועל מחלקת המדינה האמריקנית, המתנגדת לפעולה נגד ממשלת מרוקו. גם גולדמן וגם איסטרמן היו פסימיים בשאלת היציאה החופשית של היהודים, שכן לדעתם המלך אמנם מצטייר להלכה כפרו יהודי, אך למעשה הוא נעשה בהדרגה למתנגד חריף לישראל, משיקולים פנימיים של הישענות על הליגה הערבית. גולדמן הציע להמתין לשלושה אירועים: ועידת מועצת הקהילות היהודיות במרוקו, פגישה של משלחת יהודית עם מלך מרוקו, מוחמד החמישי, לפי הבטחת הנסיך מולאי חסן, וביקור איסטרמן במרוקו.¹⁵ בכינוס צוינו הפגיעות הנפשיות והגופניות ביהודים והובעה דאגת היהודים בעולם מהתנהגות משטרת קזבלנקה בימי ביקור נאצר, ומן הפגיעה בזכויותיהם ובחירויותיהם היסודיות של היהודים. התנהגות המשטרה הייתה בלתי מתקבלת על הדעת ולא היה לה קשר לביטחון המדינה:

קשה להאמין שממשלת מרוקו אישרה או התירה פגיעות כאלה בזכויות ובחירויות של חלק מאזרחיה. יש לקוות שהממשלה תעשה את כל הדרוש ותנקוט בכל האמצעים כדי להסיר את החששות מלב יהודי מרוקו ולהבטיח לכל חלקי האוכלוסייה המרוקנית שביטחונם האישי וכבודם האנושי יכובד [...] יהודי מרוקו סובלים מהגבלות בחירויותיהם הבסיסיות הכוללות את הזכות האנושית הבלתי ניתנת לביטול: האפשרות החוקית להתאחד עם המשפחות איתן הם מעוניינים לחיות בארצות אחרות. נטילת זכויות החופש יוצרת פגיעה וסבל ברווחת יהודי מרוקו.¹⁶

למסע ההסברה נרתם גם שגריר ישראל בצרפת, ולטר איתן, שנפגש ב־9 בפברואר עם ראש ממשלת צרפת לשעבר, פייר מנדס פרנס, בביתו. לדעת מנדס פרנס שעקב אחר האירועים, אין המרוקנים עצמם יודעים לקראת מה הם הולכים, וברור דבר אחד בלבד: עד עתה הצליח בורגיבה במדיניותו כלפי היהודים ואילו המרוקנים נכשלו. הוא סיפר כי באוקטובר שוחח, ביוזמתו, עם הנסיך מולאי חסן בניו יורק על הבעיה היהודית, אך ניכר שהנסיך לא שבע נחת מן הדברים והניח לו להרגיש כי העלאת הנושא פוגמת בטעם הטוב. לדעתו הנסיך הוא הקובע, שכן בידיו השלטון המעשי ולכן הכרחי למצוא דרך אליו. הוא שאל את השגריר אם יש במרוקו אדם או גוף אשר יעז לחלוק על מדיניות הממשלה. כאשר ציין איתן את שמו של בן ב־רֶפֶה, השיב מנדס פרנס שאין ערך לדבריו, שכן הוא תמיד יאמר אוטומטית את ההפך ממה שאומרת הממשלה, בהיותו איש אופוזיציה.¹⁷

כל אלה לא סיפקו את נציגי ישראל, שחיפשו דרכים נוספות להפנות את דעת הקהל נגד מרוקו. במוסד לתיאום, שהורכב מנציגי הממשלה והסוכנות היהודית, הועלתה הצעה ליזום כינוס עולמי לא יהודי למען הקהילה במרוקו, כמו הכנס שנערך בפריס למען אוטונומיה תרבותית ליהודי ברית המועצות. שרת החוץ התייעצה עם גולדמן כדי לבדוק את סיכויי ההצלחה ואת דרכי הביצוע, וראתה בכנס מסוג זה "ניסיון אחרון" להשפיע על ממשלת מרוקו.¹⁸ מאחר שהתנהל כבר מסע הסברה, וכיוון שעמדותיהם של ראשי קי"ע ושל ארגונים יהודיים אחרים זכו לפרסום נאות בעיתונות, החליטו נציגי

ממתנים בצפייה לספינה

כי"ח בכנס תחיש את קצב הלאמת רשת בתי הספר שלה במרוקו. הוא הדגיש שגירוש מנכ"ל אורט, ברנאר ואנד פולאק, ממרוקו היה עניין אישי ולא כוון נגד פעילות החברה במדינה. לויט ווייל עמדו על מרחב התמרון שיש לארגונים היהודיים העולמיים במרוקו, אך ציינו שמצב היהודים במדינה הולך ומחריף וכי מן הראוי שהשלטונות ירגישו שקיימת בעולם "עין יהודית" ולא יהודית פקוחה העוקבת אחר יחסם לקהילה. השניים התנגדו בחריפות למסע פרסום מאורגן בעיתונות האמריקנית אשר מטרתו יצירת אווירה אנטי-מרוקנית. אנדרה וייל הסביר תופעות שנראו לכאורה כתופעות אנטי-יהודיות כנובעות ממקורות כלליים יותר. למשל ניתוק קשרי הדואר עם ישראל מקורו בקסנופוביה, והאיסור על יציאה מן המדינה קשור לעקרון האזרחות המרוקנית הנובע מ"הבעת נאמנות תמידית" (allégeance perpétuelle), ולפיו אדם שנולד במרוקו לא מאבד לעולם את זכותו לשוב למדינה. מכאן נבע החשש שהיהודים היוצאים לישראל עלולים לשאוף לשוב למרוקו ולדרוש את זכויותיהם כאזרחים מרוקנים. להערכת וייל עתיד לשלוט במרוקו משטר קיצוני על פי הדגם של הדמוקרטיה העממית.¹²

נציג הקונגרס היהודי העולמי (להלן: קי"ע), אלכסנדר איסטרמן,¹³ תמך בדברי וייל ולויט והדגיש שהוא עומד בקשר יומיומי עם הנהגת יהודי מרוקו ועם השלטונות, וייתכן שביטול היתרי היציאה הוא פרי קשרים אלה. גם איסטרמן מתח ביקורת על הודעת שרת החוץ בכנסת והדגיש שליח יהודי מרוקו יש כעת נציגות קהילתית חדשה ואמיצה אשר העזה לפנות אל יורש העצר ואל שר הפנים אחרי הפגיעות בקהילה בימי ביקורו של נאצר בוועידת קזבלנקה בראשית ינואר. הוא דיווח שהנסיך מולאי חסן עודד את המשלחת לכנס את ועדי הקהילות כדי לדון בבעיה. איסטרמן מסר כי הוא עתיד לנסוע למרוקו לקראת סוף פברואר לפגישה סודית עם "דרג גבוה ביותר", כדי לשאת ולתת עם הקונסול הכללי של ישראל בניו יורק, שהוזמן אף הוא לכנס, הסביר את המניעים להודעתה של שרת החוץ ואת האופי ה"נאצי" של התעללות משטרת קזבלנקה ביהודים בעת ביקור נאצר, שמקורו כנראה ביוזמה שנטלו אנשי הביטחון המצריים אשר ליוו את נשיאם לוועידה במרוקו.¹⁴

בכינוס התגלעו, כרגיל, חילוקי דעות בין ראשי הארגונים

Le Monde (לה מונד) ו-*L'observateur* (ל'אובסרווטר). העיתון *Christian Century* (קרישטיאן סנצ'רי) הפרוטסטנטי מבריתניה הציע שהאומות המאוחדות יחקרו את הידרדרות זכויות האזרח במרוקו ויזכירו לשלטונות שמעמד מרוקו בקהילה העולמית לא יצא מחוץ "אם היא תחזור על פשעי הנאצים". וושינגטון פוסט ציין במאמר מערכת ב-19 בפברואר את שתי המדינות בצפון אפריקה שהיהודים מצויים בהן במצב של איום עקב נגע הנאצריזם: "אם ליהודים לא תותר הזכות להגר, קשה לראות איך אפשר להתאפק ולא להפגין רגשות. במשך יותר ממאה שנה יהדות צפון אפריקה לא הותרדה יחסית. החיים המשותפים יצרו תקווה למצב שונה מזה שהיה במזרח התיכון. דומה שמרוקו אינה יכולה או אינה מעוניינת להגן על אזרחיה היהודים או לאפשר להם לעזוב את המדינה בשלום, והדבר אינו מבשר טובות".²¹

נציגי ישראל ציפו שהאסון ותגובות המרוקנים יציעו הזדמנות להוכיח, על סמך עובדות מוצקות, שמרוקו מפירה את האמנה לזכויות האדם אשר התחייבה לכבד. להערכתם, תגובות אלה יגרמו ליהודים העניים ולשכבת המשכילים להבין שרק המסע התקשורתי שהתנהל מחוץ למרוקו נגד הפגיעות ביהודים ישכנע את השלטונות שהיהודים זוכים לתמיכה בכל העולם. נציגי ישראל ציינו "שמכל מקום פונים אלינו שלא להרפות מן המאמצים שכן רק החשש של המרוקנים לראות את העולם כולו מודאג מן היחס לו זוכים יהודי מרוקו ימנע מהם לפגוע ביהודים".²² מסע הפרסומים הישראלי הגיע לממדים שלא ציפו להם כלל במדינות רבות, ובהן צרפת, גרמניה, שווייץ, איטליה, בנלוקס, פורטוגל, מדינות סקנדינביה ורוב מדינות אמריקה הלטינית וכן אנגליה, קנדה, אוסטרליה, ניו זילנד, ארצות הברית ואפילו תוניסיה.²³ התעמולה הישראלית נגד מרוקו הצליחה בעיקר בצרפת, במדינות סקנדינביה ובשווייץ; פחות בארצות הברית, שם הופעלו בעיקר אישים ידועים כמו אלינור רוזוולט, שפנתה אישית למלך מוחמד החמישי. בישיבת ממשלה בירושלים שדנה במסע ההסברה, האשימה שרת החוץ יהודים מרוקנים "מתבוללים", תומכי ההשתלבות בחברה המרוקנית, בפעילות בקרב דיפלומטים זרים כדי להשפיע עליהם לדווח לממשלותיהם על אשמת ה"ציונים" במצב הקהילה.²⁴ במהלך כל מסע ההסברה מטעם ישראל והארגונים היהודיים העולמיים נמנעו גורמים אלה מלהתייחס לאיסון הטביעה ולאחראים לו, ולא האשימו את מרוקו באחריות ישירה לטביעה, בידועם שהיה זה מחדל של הגורמים הישראליים שטיפלו בנושא.

התגוננות שלטונית מרוקו

התגובות המרוקניות על אסון "אגוז" ועל המתקפה הישראלית לא איחרו לבוא. הנימה הכללית התבססה על הפרדה בין יהודי מרוקו שאליהם יש להתייחס כאל בני מולדת משותפת ובין ה"ציונים" הזרים, המרחחררים ריב בין מוסלמים ליהודים ומסיתים את האחרונים לעזוב את מולדתם. עיתוני מרוקו הופתעו מן המתקפה הישראלית ונאלצו להתגונן. הם הפנו אצבע מאשימה כלפי "המחתרת הציונית" הפועלת בשטח מדינתם. בהצהרה לעיתון ניו יורק טיימס, ב-21 בינואר, ערך שר ההסברה המרוקני אחמד עלאוי הפרדה ברורה בין יהודים לציונים: "מקום היהודים המרוקנים במרוקו ולא במקום הערבים בפלשתיין. ההגירה לישראל היא עריקה ומעשה בגידה.

ישראל שאין צורך בקיום הכינוס. הם לא יכלו להתעלם מן העובדה שמיד אחרי ועידת קנולנקה חל שינוי לטובה בהצהרות השלטונות ובמעשיהם. עם זאת חיפשו במשרד החוץ אישיות שתסע לחודש-חודשיים למרוקו ותחבר דוח על חיי היהודים.¹⁹ ראשי התאחדות עולי צפון אפריקה בישראל, בראשות ח"כ אשר חסין ומוריס תימסית, שלחו מברק למזכיר הכללי של האו"ם דאג המרשלד, וביקשו את התערבותו בפני ממשלת מרוקו לשמירת זכויותיהם של היהודים.²⁰ בעקבות הכינוסים והפרסום שהתלווה להם, ובהשפעת השדולה היהודית האמריקנית, התגייסה העיתונות העולמית למסע הסברה נרחב שהאשים את שלטונות מרוקו בנסיבות שגרמו לטביעה. הדגש הושם על הרעת מצב היהודים מאז כינוס ועידת שרי החוץ של הליגה הערבית בקנולנקה בספטמבר 1959, ועידה שבה הוחלט לנתק את קשרי הדואר עם ישראל. בין המאמרים שתיארו את מצבם המדאיג של יהודי מרוקו בלטו מאמר בעיתון *Reporter* (רפורטר) האמריקני בכותרת "הצרות של יהודי מרוקו", ומאמר של מרווין האו (Marvin Howe) בעיתון ניו יורק טיימס וכן ידיעות רבות בעיתונים

הענקנו ליהודי מרוקו שוויון זכויות, אף שלא הקריבו עצמם כמונו על מזבח העצמאות. הם עשו את ההפך. בתמיכת השלטונות הצרפתים הקימו מוסדות ציוניים והפיצו את תעמולתם. הם חדרו למנהל הציבורי ותפסו בו משרות בכירות, דבר שאפשר להם נגישות לסודות מדינה אותם יכלו לגלות. במקום להשתלב במאבק הלאומי, הארגונים היהודיים נעשו לתאי ריגול וחבלה המסכנים את ביטחון המדינה. המצב גרוע יותר ממה שתיארנו לעצמנו. יש לבדוק אפוא מחדש את השאלה היהודית, ולנקוט באמצעים המתבקשים נגד אלה הרומסים ברגל גסה את יוקרת המדינה, מפירים את חוקיה ומסכנים את מוסדותיה המקודשים.²⁸

נוסף על ההתגוננות התקשורתית נפוצו ידיעות שדיווחו על החרמת עסקיהם של כ-300 סוחרים ברובע דרב עומר בקזבלנקה, אשר עסקו במסחר סיטונאי, למן ה-17 בינואר. ימים אחדים לאחר מכן הוסר סמל מגן דוד מחזית בית הכנסת בית אל בקזבלנקה. במאסר נשמעו הערות אנטישמיות בעת הקרנת הסרט **מייך קמפף** בשני בתי קולנוע בקזבלנקה.²⁹

שגרירות מרוקו בווינגטון התגיסה אף היא להגיב על ההתקפות והאשימה את הארגונים הציוניים בניצול הטרגדיה של ספינת המהגרים לניהול תעמולה נגד מרוקו וליצירת חיץ בין הקבוצות האתניות באוכלוסייה המרוקנית: "אין לציונים כל יסוד לטענה שיהודי מרוקו מדוכאים. מעולם לא הייתה בעיה יהודית במרוקו וגם לא תהיה כזאת, מסיבה פשוטה שיהודי מרוקו מוכרים כאזרחים על ידי ממשלה השואפת לשמור על החירויות, השוויון והרווחה לכל אזרחיה".³⁰ לייבל כץ, יושב ראש המועצה הבינלאומית של בני ברית, וסגנו, מוריס ביסיג'ר (Bisgier), נפגשו למשך 45 דקות עם שגריר מרוקו בארצות הברית, ד"ר מהדי בן עבוד, ומחו נגד התנהגות ממשלתו. השגריר השיב לבני שיחו שטביעת הספינה נוצלה מראש על ידי תעמולה המשרתת מטרות זרות.

התגובות על האסון בתוך הקהילה

אחרי שמזכיר מועצת הקהילות, דוד עמר,³¹ קיבל את ההודעה על טביעת "אגוז", הוא טלפן אל מפקד "המסגרת" במרוקו, אלכס גתמון,³² ומסר לו: "הטלפון שלי לא פסק מלצלצל כל היום בביתי ברחוב לנד ברבט. ידידים יהודים התעניינו בחדשות או הביעו את מבוכתם וחברים מוסלמים רבים, בהם פוליטיקאים אחדים, גמגמו לעתים בשלומיאליות מילות ניומוים".³³ ימים אחדים לאחר מכן קיבל גתמון מכתב מפתיע מדוד עמר המביע תמיכה בלתי מוסוגת ברשת המחתרתית הישראלית ומבקש להגביר את פעילותה אחרי האסון. צעדו של דוד עמר הפתיע בנועותו אך גם עורר תמיהות, שכן הוא עמד בסתירה לעמדה הרשמית של מועצת הקהילות שפורסמה ב-12 בפברואר ולתגובותיהם של שאר מנהיגי הקהילה. עמר כתב עוד במכתבו:

שמענו בהתרגשות עמוקה על אובדן משפחות יהודיות בלב ים. אחרי המאורעות החמורים האחרונים בקזבלנקה, נפגעה האוכלוסייה היהודית. מועצת הקהילות היהודיות במרוקו וועד קהילת קזבלנקה שיגרו מברק למלך ובו בקשה להתקבל לראיון. האסון לא ישנה במאומה את אמונתה של קהילתנו ואת תקוותה. אני נשאר דבק באמונתי שלאור הנסיבות הנוכחיות אתם חייבים להכפיל את מאמצים ולהגשים את תקוותם העזה של יהודי מרוקו לעלות לארץ. המאורעות האחרונים בקזבלנקה גרמו לראקציה חריפה בקרב מתנגדי השלטון, ומכאן מצב הרוח הכללי של התגוננות עצמית. לאן יובילו המאורעות בקזבלנקה? עד היכן

מימין: ג'ורג' ברדוגו, אנט שורקי, מהדי בן ברכה ואדם לא מזוהה

אין לאף אחד זכות לנטוש את ארצו. עליו להיצמד אליה כי גורלנו משותף. שתי הקהילות חיו תמיד ביחסי שכנות טובים, עד שקשה להבחין בהבדל בין יהודי למוסלמי בעיקר באטלס העליון, כי שפתם אחת, אורחות חייהם זהים, מנהגיהם זהים וגם שמות משפחותיהם זהים. אם תועמלנים ציוניים מלבים שנאה, רק הם ישאו באחריות לתוצאות תעמולתם. עלאו הפנה את זעמו נגד הארגונים הציוניים המנהלים "מערכה פושעת" כדי להפנות יהודים מרוקנים לישראל "בכל תנאי".²⁵ הצהרה זו לא נעמה למנהיגי הקהילה שהיו רגילים להודעות מרגיעות מצד ראשי השלטון.

עיתון מפלגת השמאל **אלעלאם** (העולם) השתדל אף הוא להפריד בין יהודי המדינה ובין "הציונים". במאמר מערכת מן ה-25 בינואר 1961 הגיב על מתקפת ההסברה הישראלית, שהטילה את האחריות לטביעת הספינה על מרוקו: "האמת היא שטביעה זו משמשת את ישראל כתירוץ לתקוף את מרוקו שכינסה את הוועידה הפן אפריקנית שישאלה הואשמה בה כמשרתת המעצמות הקולוניאליות". המאמר ציין את הזכויות שמהן נהנים היהודים אך, לדברי הכותב, הנאמנות למולדת היא חובתם הראשונה, בתנאי שישאל לא תהיה בשבילם מולדת שנייה. הדבר נכון לכל אזרח, גם למוסלמים. הכותב גינה את הסטודנטים היהודים שלמדו בצרפת על חשבון ממשלת מרוקו אך העדיפו להגר לישראל ולא לחזור לארצם.²⁶ "על היהודים לדעת שהגירה בלתי חוקית 'ובסיטונות' אסורה בכל הארצות". כצפוי, ניצל עיתון האופוזיציה את ההזדמנות להתקיף את ממשלתו של מוחמד החמישי ודרש ממנה להתנגד "לפעילות ארגונים מסוימים אשר מטרתם היא להבריח יהודים לישראל. ארגונים אלה הם הקושרים את היהודים למולדת אחרת שאינה מרוקו ועוזרים להם לברוח לישראל כפי שקרה למאות מהם. יהודים אלה התחרטו על צעדם שכן שימשו מטרה לאפליה גזעית בישראל".²⁷

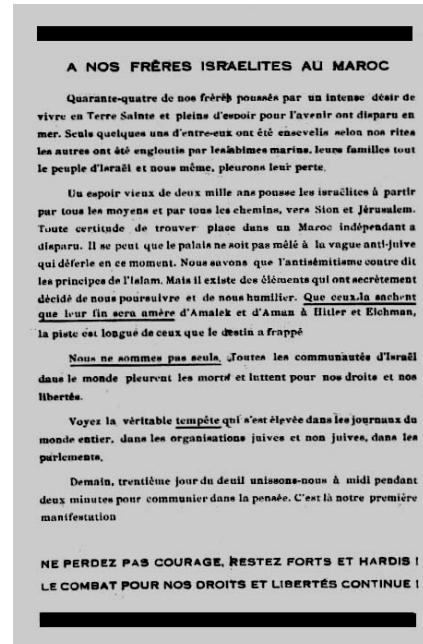
ב-16 בינואר התבטא העיתון **אלפג'ר** (השחר), שופר הארמון, בחריפות רבה אף יותר. הוא תקף את "הציונים" ואת היהודים ששיתפו אתם פעולה:

פקידי הממשלה היהודים.⁴⁰ הצעות אלה נידונו בהמשך בפגישת ראשי הקהילה עם יורש העצר.

שגריר שבדיה ברבאט, פיטרי, נפגש באמצע ינואר עם נכבדי הקהילה ולדבריו התרשם שהם מגנים את התערבות ישראל ו"הציונות העולמית" שעלולה להזיק לקהילה. בדוח רווי טיעונים לא מחמיאים לישראל ולקהילה היהודית ששלח לממשלתו, ציין שהיהודים תמיד התנשאו על המוסלמים מסיבות דתיות, והאירועים האחרונים הם תוצאה הגיונית של התנהגותם. השלטונות המרוקנים שואפים לבטל את המחיצות המסורתיות בין יהודים למוסלמים מבלי לפגוע בפולחן היהודי. סגירתם של בתי הספר היהודיים המחנכים לבדלנות היא צעד חשוב ברוח זו, אולם רבים מן היהודים מסרבים להכיר במציאות המרוקנית ובאורח פרובוקטיבי מוסיפים לדגול בתרבות צרפתית.⁴¹ האחריות לאסון מוטלת על התעמולה הציונית למען הגירה לישראל. יתר על כן, אסון טביעת "אגוז" נוצל על ידי התעמולה של הארגונים היהודיים משום שישראל זקוקה להגירה ולא משום שהיא דואגת בתום לב ליהודי מרוקו. הראיה לכך היא שיהודי מרוקו החיים בישראל אינם נחשבים שווים לשאר האוכלוסייה היהודית וסבלם הוא מן המפורסמות. השגריר נפגש עם ראש הממשלה לשעבר, עבדאללה איברהים, שהבטיח לו כי כל המפלגות חותרות לבטל אפליית היהודים. פיטרי סיים את דבריו בבקשה מממשלתו שתפעיל את השפעתה על עיתונאי ארצו שיפסיקו את ההשוואה בין רדיפות היהודים בשנות השלושים בגרמניה ובין המתרחש במרוקו, שכן הדבר עלול להזיק ליהודי מרוקו עצמם.⁴²

מפגש ראשי הקהילה עם יורש העצר

יוזמת הנסיך מולאי חסן להיפגש עם ראשי הקהילה שמה קץ לאווירה העכורה שנוצרה בעת ביקור נאצר בקזבלנקה. יומיים לאחר טביעת "אגוז", ב־13 בינואר 1961, בפגישה עם יורש העצר שתוכננה לפני האסון, השתתפו שר הפנים מברך בכאי ומנהל הקבינט של יורש העצר נדה ג'דיקה. במשלחת הקהילה נטלו חלק השר לשעבר, ד"ר לאון בן זקן, מזכיר מועצת הקהילות, דוד עמר, הרב שלום משאש וחברי ועד קהילת קזבלנקה, מרק סבח, אליאס ואחניש וסלומון בן ברוך. האווירה בקרב היהודים הייתה מתוחה וראשי הקהילה התבטאו בחריפות. אליאס ואחניש בן ה־76 לא המתין לקבלת רשות דיבור והצהיר שהיהודים לא סבלו השפלה כזו בימי שלטונם של ארבעה שולטאנים: "הכרתי את מולאי חסן, מולאי עבדלעזיז, מולאי יוסף ואבין ותמיד חיינו התנהלו בשקט".⁴³ בן זקן, שהנסיך ביקש ממנו מידע מוסמך על התנהגות המשטרה, הציג בפני המלך את האישורים הרפואיים של רב ישיבת "נווה שלום", מאיר ורשנר (Wrechner), שנעצר והוכה,⁴⁴ והודיע בהתרגשות שהוא מוכן ללכת יחד עם הארמון ברבאט או להיאסר במחנה ריכוז – אך לא להשלים עם ההשפלה שממנה סבלו היהודים באותם ימים. שר הפנים נטל על עצמו את האחריות למעצרים בעת ביקור נשיא מצרים ולהתנהגות הפסולה של המשטרה. בתשובתו דיבר הנסיך מולאי חסן בשם אביו והבטיח להעניש את השוטרים שפעלו על דעת עצמם, ולהבהיר לעם המרוקני שהיהודים הם אזרחים שווים וזכויות ושחסות המלך מגינה עליהם. הוא חזר על הבטחתו שכל יהודי שירצה בכך יוכל לקבל דרכון ולצאת מן המדינה, אך לא לישראל.

כרוז של "המסגרת" ביום השלושים לטביעת "אגוז"

רוצים השלטונות להגיע? מהן השאלות ששואלים עצמם יהודי מרוקו? תקוותנו תלויה בכך ואני מבקשכם להגביר פעילותכם ומאמצים למרות ועל אף הכול.³⁴

בשיחה של דוד עמר עם מוריס קרשן, נציג קי"ע במרוקו, הגיעו השניים למסקנה שאל לישראל להרפות ממסע ההסברה המתנהל בעיתונות, שכן הוכח עתה שזהו האמצעי היחיד המשפיע על יחס המרוקנים ליהודי ארצם. עם זאת הם התנגדו לביקור נוסף של איסטרמן במרוקו במועד כה רגיש, והעדיפו לדחותו לתאריך אחר.³⁵ יד ימינו של עמר, יצחק חליווה, נשלח לראשי הוועדים בקהילות הערים השונות כדי להרגיעם אחרי האירוע הטרגי.³⁶ אלכס גתמון נפגש עם אישים בהנהגת הקהילה שתמכו, לדבריו, בהמשך פעולות "המסגרת", אך מנהיג תנועות הנוער של הדז' (DEJJ), אדגר גדז', נמנע מפגישה עם גתמון בגלל הסתייגותו מפעולותיו.³⁷ מנהיג הקהילה, דוד עמר, טען כי לאירועים אלה היה גם צד חיובי, שכן לקולם של המנהיגים היהודיים הייתה עתה אוזן קשבת בארמון והם הוזמנו על ידי יורש העצר לייסד ארגון גג חדש למוסדות הקהילה שיזכה בהכרת השלטונות. גוף זה אמור היה לרכז את כל מוסדות הסיוע היהודיים בתחומי הסעד, הבריאות והתרבות ולכוון את פעילותם. דוד עמר ביקש לכנס בפריס ועידה של כל הארגונים היהודיים הפועלים במרוקו לדיון במצב. הוא תכנן להקים גם נציגות ציבורית חדשה שיהיו חברים בה השר לשעבר, ד"ר לאון בן זקן, ואישים חדשים שלא נטלו חלק עד כה בחיים הציבוריים היהודיים, כמו המהנדס הקומוניסטי אברהם צרפתי³⁸ ואלבר ששון³⁹ שייצגו את

גם מקורבי הארמון וראשי המפלגות נאלצו לערוך חשבון נפש אחרי האירועים. הם הסיקו שאין להתכחש יותר לקיום בעיה יהודית בארצם. לצד חששות היהודים, גברו חשדות המוסלמים. הם האמינו שהיהודים לא פיתחו רגשות לאומיים כלפי הארץ שחיו בה מדורי דורות, אלא כלפי מדינת ישראל הנלחמת באחייהם הערבים. מנהיגי המפלגות לא התערבו ולא הרגיעו את הרוחות פן יאבדו מאהדתם בשכבות העממיות שתמכו בסיסמאות הלאומניות של נאצר.

תגובת "המסגרת" על טביעתה של ספינת העולים

ביום השלושים לטביעת 44 יהודים בספינה "אגוז"⁵², הופצו בעריה המרכזיות של המדינה כ-10,000 כרוזים שכתב גתמון:

לאחינו היהודים במרוקו. 44 מאחינו חזרי רצון עז לחיות בארץ הקודש ומלאי תקווה בעתידם נטרפו בלב ים. רק אחדים מהם זכו להיטמן בקבר ישראל. הנשאים אבדו במצולות ים. משפחותיהם עם כל עם ישראל יחד מבכים את אובדנם. התקווה בת שנות אלפיים דוחקת ביהודים לעלות לציון בירושלים בכל דרך אפשרית. התקוות להיות במרוקו העצמאית נכזבו. ייתכן שיד הארמון אינה מעורבת בגל הרדיפות האנטייהודי המציף אותנו בזמן האחרון. אנו יודעים שהאנטישמיות מנוגדת לעקרונות האיסלאם, אך יש שונאי ישראל שגמרו בלבם בחשאי לרודפנו ולהשפילנו עד עפר. על אלה נאמר בסופם יהיה מר כסופם של עמלק, המן הרשע, היטלר ואייכמן – יד הגורל תשיגם. רשימת צוררינו ארוכה, אך אנו לא לבד. כל קהילות ישראל בעולם מבכים את מתינו ונאבקים על זכויותינו וחירויותינו. ראו את הסערה האמיתית שקמה בעיתוני העולם כולו, בארגונים היהודיים והלאיהודיים ובבתי הנבחרים. מחר, לרגל השלושים למות יקירינו, נתייחד לשתי דקות לזכרם. זאת רק פעולתנו הראשונה. אל תיפול רוחכם, חיזקו ואימצו! המאבק למען זכויותינו וחירויותינו רק מתחיל!⁵³

מנסחי הכרוז היו לכאורה ראשי הקהילה היהודית הפונים לחברי קהילתם. הכרוז נפתח באזכור האסון שבו יהודים "נטרפו בלב ים". הכרוז אינו מספק מידע על נסיבות האסון ולא מזכיר מי הם האחראים להפלגה. יש להניח שמנסחי היו ערים לטענות בציבור על אחריותם של גורמים "ציוניים" בהפקרת ביטחון מהגרים בספינה רעועה. כדי להזים טענה זו דאג המנסח להציב את האסון כחלק מן השאיפה המוצדקת לעלות לישראל מול כוחות רשע, שזהותם מטושטשת, המונעים עלייה לגיטימית זו. המנסח העמיד זו מול זו שתי תקוות. מצד אחד תקוות היהודים שראו במרוקו את מולדתם, תקווה שנכזבה, ולעומתה כמשקל נגד "התקווה בת שנות אלפיים", כדברי ההמנון הלאומי הישראלי. כיוון שנציגי ישראל ניהלו זה זמן מה מגעים עם יורש העצר, הקפיד המנסח להפריד בין ארמון המלוכה ובין אויב בלתי מוגדר שידו הייתה בגל הרדיפות האנטייהודי. גם דת האסלאם זכתה להערכה בהדגשה שעקרונותיה מנוגדים לאנטישמיות. בסוף הכרוז זהות המנסח משתנה והוא מאיים על "שונאי ישראל", שצפוי להם סוף מר ושסופם יהיה כסופם של רשעים מן המיתולוגיה המקראית (עמלק והמן) וכסופם של צוררים נאציים (אייכמן והיטלר). הזיהוי של מתנגדי ההגירה החופשית ממרוקו עם צוררי היהודים אמור לגרום להסלמה במאבק במתנגדי ההגירה, שכן דמויות אלה מזכירות אסון ושואה ליהודים. הכרוז רומז לקראת סיומו לדברי שרת החוץ במליאת הכנסת: "אתם לא לבד". הוא מזכיר את הערבות ההדדית בין כל היהודים בעולם ומסתיים בנימה של איום או אזהרה: "יבואו

למרות האווירה הפייסנית שהנסיך רצה לשוות לפגישה, לא נמנעה תקרית בינו ובין מרק סבה.⁵⁴ לדברי המקורות הישראליים, כשרצה איש מחנה השמאל וידידו של בן פרקה להגיב, השתיק אותו הנסיך ונזף בו בפומבי: "אתה תדבר רק כשאתן לך רשות דיבור. במקום לתמוך באויבי הארמון ולהצטרף אליהם, כדאי יותר שתבקש מיהודי אמריקה לעזור לנו ולהפנות אלינו את הסיוע שהם מעניקים בנדיבות למתנגדינו. אנו נדע להשתמש בסיוע זה לטובת הכלל".⁵⁵ דברי הנסיך רמזו על ידיעתו על המגעים בין נציגי ישראל וקי"ע ליריבו בן פרקה. הוא הציע לראשי הקהילה לא לפזול למפלגות השמאל ולהקים ארגון חזק של הקהילה שישמש משענת למלוכה ויזכה לתמיכת המלך. הוא ביקש לקבל תכנית להקמת ארגון זה שתובא לאישורו.⁵⁶ באופן פרדוקסלי, גם בפגישה זו דוד עמר וחבריו לא העלו את נושא טביעת "אגוז" והסתפקו במחאה על גיור קטינות יהודיות שהוצאו ממשפחותיהן על ידי צעירים מוסלמים שרצו להתחתן אתן.⁵⁷ למרות זאת, שר הפנים לא התעלם מטרגדיית הטביעה והצהיר בפני המשלחת: "המרוקנים שטבעו באסון הספינה הם משלנו ובשבילנו זהו אבל. אנו לא אדישים למותם".⁵⁸ בתום הישיבה הודיע הנסיך שדלתו פתוחה בפני הנציגות היהודית בכל עת והטיל על בן זקן לתאם את הפגישות עם ראשי הקהילה. לבקשת הנסיך, בירך הרב שלום משאש את המלך מוחמד החמישי החולה, שנפטר כחודש וחצי לאחר מכן.⁵⁹

יורש העצר דאג לפרסם בהרחבה בכלי התקשורת את פגישתו עם ראשי הקהילה ואת עמדותיו בשאלה היהודית. הדבר תרם להרגעת האווירה. גם ראשי הקהילה דאגו להביא לידיעתם של ועדי הקהילות את הצהרתו החד משמעית בנושא הדרכונים וחופש התנועה. על פי מקורות המוסד, מיד אחרי הפגישה הועברו ממשורותיהם 233 שוטרים שהיו מעורבים בהתנכלויות בימי ועידת קזבלנקה והוצבו בעיירה המדברית תרפיה שבסחרה המערבית.⁶⁰ להערכת ראשי הקהילה, השינוי לטובה נבע מכוח הפרסום שניתן לגל האנטייהודי בעיתונות העולמית. האווירה הקשה בביקורו של נאצר יכולה הייתה להתפוגג במהירות לולא העובדה שמיד לאחר מכן טבעה "אגוז".

אסון הטביעה והתנכלויות המשטרה בימי ביקור נאצר עוררו את ההנהגה היהודית ואת השכבות הבינוניות בקהילה. אירועים אלה חיידו את החששות לעתיד הקהילה. הדילמה הייתה אם להדק את הקשרים עם מרוקו ולהמתין לבאות או לבדוק חלופות לחיים במקום אחר. במעמד הבינוני נטו ההורים ללכת אחרי ילדיהם, שפנו לפריס להמשך לימודיהם. השכבות העניות לא התלבטו ולא היו צריכות לחכות לפניות פעילי "המסגרת" אליהן. הן לחצו על שליחי ישראל לרשום אותן לעלייה, בציפייה לשיפור מצבם בארץ חדשה שתדאג לקליטתם. אף אם היו קשיים כלכליים בישראל, הן העדיפו את אלה, שלוו בתקוות לעתיד טוב יותר, על פני גורל בלתי צפוי במרוקו, עתיר חששות ודאגות בקרב חברה מוסלמית. בסיכומו של דבר, אסון טביעת "אגוז" לא נתפס ברחוב היהודי ככישלון של ישראל ושליחיה, אלא ככישלון האופציה להשתלבות בחברה המרוקנית. התקווה שהיהודים יחיו במרוקו וימשיכו להתפתח בה כבימי החסות הצרפתית ספגה מהלומה, וכך השיגו ראשי "המסגרת" את מטרותם. האכזבה מעתיד שוויוני במרוקו הלכה והתחזקה עד שהגיעה לשיא במלחמת ששת הימים, אולם אז כבר לא נשארו במרוקו יהודים רבים.

עוד פעולות".

ההיסטוריון ירון צור הבחין בניסוח הכרוז ניסיון להציג, ביוזעין או שלא ביוזעין, את הטביעה כאסון שהאומה היהודית כולה מבכה אותו. לדעתו הכרוז מטפח את זכר קורבנות העלייה "תוך שקירתם מצד אחד למסורת האבל היהודית המקודשת ומצד שני לרעיון אחדות האומה". לא נעלמה מעיניו גם זהותם הכפולה של מנסחיו הפוטנציאליים של הכרוז: "אם הכרוז נפתח בהבחנה בין מחבריו ומפיציו ובין הקהל היהודי הרחב, הרי שבהדרגה הומרה הפרדה זו בהדגשת הזהות ואחדות הגורל בין שני הצדדים". ברומזו למאבק האלים שהתנהל בין הארמון לאופוזיציה, טוען צור כי "אין ספק, הייתה זו התגרות קשה בשלטונות, לא רק בהקשר של היחסים בין מוסלמים ליהודים, אלא בקשר למסורת הפוליטית המקומית הכללית שהייתה חסרת סובלנות כלפי פעולות שלא בהיתר השלטונות".⁵⁴ השפה הנמצאת ותוכן הכרוז לא הותירו ספק באשר לזהותם האמיתית של מנסחיו. דבר זה היה ברור גם לנציגי השלטון וגם להנהגת הציבור היהודי. ברור היה שאין זו שפת יהודי המקום ולא סגנון התבטאותם. חריפות הסגנון, היהירות והאיומים הגלויים היו רחוקים מדרכי הביטוי של יהודי המקום. השלטונות ראו בכרוז התגרות חסרת תקדים של גורם זר שפועל במדינה ועושה בה ככל העולה על רוחו.⁵⁵ נראה שהשכנוע הפנימי העמוק של מנסח הכרוז, אלכס גתמון, שכל היהודים באשר הם יהודים נתונים לסכנה פיזית, גרם לו להתעלם מן הנתונים האמיתיים במציאות המרוקנית ולהשליך את ניסיונו האישי בזמן המלחמה בפולין על יהודי המקום. אחד השליחים שהיה מפקידיו העיד: "אלכס נטע בלב הכול את ההרגשה שכל יהודי שמחלצים אותו ממרוקן ומעלים אותו לישראל, הרי הוא בבחינת ניצול מנגישות, רדיפות והתנכלויות. היה לו ניסיון. הוא ידע זאת מאירופה".⁵⁶ גם השליח פנחס קציר זקף את רעיונותיו והתנהגותו לטראומות השואה שעבר גתמון בילדותו.⁵⁷

זו לא הייתה הפעם הראשונה ש"המסגרת" השתמשה בכרוזים כדי להשפיע על הרחוב היהודי. באפריל 1959 ניסחה "המסגרת" כרוז שהופץ בכתשעים בתי כנסת בקזבלנקה ובו קראה לקהילה לפנות למשרד הפנים ולבקש דרכונים. הכרוזים נוסחו כאילו הם מופצים מטעמו של ועד הקהילה, שנהג להעביר הודעות באמצעות שמש בתי הכנסת. בפעולה זו התכוונה "המסגרת" לחשוף את שקרי השלטונות ולהזים את הטענה שהדרכונים מונפקים לכל דורש וללא אפליה, ולהבליט בפני דעת הקהל בעולם את בעיית איסור היציאה ממרוקן. ההיענות לכרוז הייתה מפתיעה: אלפי יהודים הגישו בקשות לקבלת דרכון.⁵⁸ כרוז אחר הפיצו ראשי "המסגרת" בבתי הכנסת ובמקומות ציבוריים ב-28 בספטמבר 1960. הפעם היה זה כרוז ברכה לראש השנה שהופנה "לאחינו בממלכת מרוקן". המנסחים פנו בשם היהדות העולמית לקהילה המקומית במטרה ליצור תחושה שהקהילה במרוקן היא חלק מקהילה גדולה יותר שדואגת לשלומם. בקהילה זו מצויה גם ישראל: "באותן תפילות יהודי אירופה, ישראל, המזרח, אמריקה ואפריקה מאחלים לכם אושר וכיבוד זכויות למען השלום בין העמים. יהיו האירועים אשר יהיו, נדע אנחנו לשמור על אחדותנו ולתמוך אחד בשני בכל האמצעים כדי להישאר יהודים במחשבה ובמעשה".⁵⁹ גם הפעם שפת הכרוז הייתה צרפתית, אך תוכנו דיבר ישראלי אופיינית לממסד הצינוני של התקופה.

לימים סיפרה כרמית גתמון שבעלה התייעץ עם ראש הקהילה, דוד עמר, בסוגיית פרסום הכרוז, ושהאחרון הסתייג מן המבצע מחשש שיפגע בקהילה, אך לבסוף השתכנע. הרופא ג'ו לוי,⁶⁰ שסייע ל"מסגרת", ידע לדבריה על הכרוז, וכך כנראה גם חבר מועצת העיר קזבלנקה, מקס לב.⁶¹ עם זאת היו ויכוחים נוקבים בקרב השליחים על יעילותו ועל החשש מתגובות שליליות. גתמון ניסח את הכרוזים ואפרים רונאל, מפקד "המסגרת" בצפון אפריקה שישב בפריס, אישר אותם לאחר לחצים רבים שהופעלו עליו. הם הופצו למרות חששות ראשי הקהילה והשליחים. גם כאן הכריעו את הכף אישיותו הכריזמטית של גתמון ומעמדו כנציגה הבכיר של ישראל במרוקן.⁶² אף שהכרוז נוסח לכאורה בשם נציגי הקהילה, לא ננקטו צעדי מנע לקראת הנזקים הצפויים מהפצתו.⁶³ שליח "המסגרת" פנחס קציר ציין שכל הרעיונות והנימוקים שנכללו בכרוז נבעו אך ורק ממחוח של גתמון, ואיש לא העז להתנגד להם. בעיני גתמון נראו הנאצים בגרמניה והמוסלמים במרוקן כגורם אחד המאיים על הקיום היהודי בכל העולם.⁶⁴ עם זאת, צעירי תנועות הנוער שהבינו כי מפיצי הכרוז הם ה"צינונים", התמלאו גאווה ולשליחי ישראל נוספה הילת גיבורים שהגבירה את כוח המשיכה של מדינת ישראל הצעירה בעיניהם. כוח משיכה זה השפיע ללא ספק על שיקולי הוריהם בהחלטתם על עתידם במרוקן.⁶⁵

טביעתה של ספינת המעפילים המחישה לחברה הישראלית ולתפוצות היהודיות שגורל הקהילה במרוקן קשור לגורל עם עולם ולתבניות המאפיינות את תולדותיו. כמעוט נרדף בקהילת העמים, היהודים נאבקו למען שחרור לאומי שעובר בהכרח דרך ייטורים המובילים לגאולה בארץ המובטחת. אחד הביטויים המובהקים לתהליך השחרור הלאומי והשיבה לציון עובר דרך ההעפלה וקורבנותיה. כך נקרתה בדרכה של הקהילה היהודית המרוקנית ההזדמנות ליטול חלק בתהליך זה ולרשום את שמה בפרק ההעפלה. השם "אגוז" יכול היה לשכון מעתה לצד סמלים לאומיים כאניות המעפילים "אקסודוס" או "פטריה". ירון צור, החוקר את קהילת יהודי מרוקן, מציין:

בפעם הראשונה בתולדותיה הפכה העלייה המרוקנית למוקד של חרדה והזדהות כללית. לכך סייעה בוודאי העובדה, כי האסון הימי קישר אותה בתודעה הציבורית [הישראלית] אל אחד המיתוסים המרכזיים של המאבק הלאומי בדרך להקמת המדינה – מיתוס ההעפלה, כלומר החתירה ההרואית והמרטרית אל אדמת ארץ ישראל. העלייה החשאית והאסון הימי שפקד אותה תרמו, אפוא, לעליית מעמדה של תדמית העלייה המרוקנית בסולם התדמיות של החברה הלאומית המתפתחת בישראל. פרדוקסלית מילא אסון זה, שיסודו ברשלנות פושעת, תפקיד חיובי בקירוב היהדות המרוקנית לנפש הציבור הישראלי.⁶⁶

אליעזר שושני, שחקר מטעם המוסד את מחדל "אגוז",⁶⁷ אמר כי עם אסון זה "נסתיים דף נוסף של המרטירולוגיה היהודית".⁶⁸ בדברו בפני המוסד לתיאום אחרי שובו מפריס, נדרש יושב ראש הנהלת הסוכנות היהודית, משה שרת, למושג המרטירולוגיה כחלק מייסורי ההעפלה והוסיף עליה סופרלטיבים: "אני סבור שבכל פרשת המרטירולוגיה של העלייה שלנו עד כה, לא היה פרק כזה כמו העלייה ממרוקן [...] מבחינת היציאה, הכול [התנהל] במחנק, במחצרת ובגנבה בסכנת נפשות ממש. מפני שאם תופסים יהודים מרוקנים [...] ואפילו אם נגיה שלא תופסים, אבל פתאום קמה העיריה בבוקר ויש בית ריק מתושביו [...] אז מיד מכות ומאסרים".⁶⁹

אין ספק שפעולות "המסגרת" במרוקו, יותר משהצילו יהודים מאסון סיכנו לא מעט את ביטחונם. בסיכומו של דבר יהדות מרוקו יצאה כמעט כולה מן המדינה לא מכוח הפעולה המחתרנית של "המסגרת" אלא מכוחו של הסכם דיפלומטי בין שתי המדינות. יש להבין את התנהגות ראשי המוסד ונציגי ישראל במרוקו על רקע התפיסה הרעיונית הדוגמטית שהכתיבה את דרכי פעולתם. באותם ימים אי אפשר היה להעלות על הדעת סטייה מן הקונסנזוס האידאולוגי הלאומי ואף לא לקיים פיקוח ציבורי ממשי על פעולות המוסד בפיקודו של איסר הראל, גם בתחום התקשורת והלוחמה הפסיכולוגית.

הערות

- 1 המאמר מבוסס על קריאה של התכתבות ענפה בין הגורמים העוסקים בנושא. התכתבות זו נמצאת בתיקי משרד החוץ שבארכיון מדינת ישראל ובתיקי מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית בארכיון הצינוני המרכזי בירושלים. אלה נוספו עדויות שנגבו משליחי ישראל במרוקו מטעם המוסד, ומאמרים במרוקו ובעולם שעסקו בתגובות לטביעה. אני מודה לשליח גד שחר שהעמיד לרשותי את הדוח החסוי של אליעזר שושני (ראו הערה 34 להלן).
- 2 ראו ארכיון יד טבנקין באפעל, עדויותיהם של ש"י [שלמה יחזקאל], א"ר [אפרים רונאל] ואליעזר שושני, חלק ב, **דברי חברים** (העמודים לא ממוספרים). סודי ביותר, עותק של גד שחר שמספרו 76, מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית והמוסד לתפקידים מיוחדים של מדינת ישראל [כנראה אפריל 1964]; ארכיון מדינת ישראל (להלן: אמ"י), חקן, 4324/5, ש"ז שרגאי מפרס למ' גזית ולי' דומיניץ, 27 באפריל 1960; אמ"י, חקן, 4318/4, י' ורד למ' גזית, 14 באוגוסט 1960; אמ"י, חקן, 4318/4, י' מרוז לי' ורד, 31 באוגוסט 1960; הארכיון הצינוני המרכזי (להלן: אצ"מ), S6 10166, ש"ז שרגאי, "לתקנתם ולהצלחתם של יהודי מרוקו, הערכת מצב, הדרכים והאמצעים". מסמך ללא תאריך, חובר כנראה בין פברואר לאוגוסט, קרוב לוודאי בחודש אפריל 1960; אצ"מ, S6 10166, ש"ז שרגאי מן השגרירות בפריס למ' גזית ולי' דומיניץ, 27 באפריל 1960.
- 3 Inès Bel Aïba, Younes Alami, Ali Amar & Jamaï Aboubaker, "Le Maroc et le Mossad", Dossier spécial et éditorial, *Le Journal Hebdomadaire*, N°167, Casablanca, 3 au 9 juillet 2004, pp.3-4, 20-29
- 4 אמ"י, חקן, 4318/2, **ביוליטין**, 75 [מטעם המוסד], סקר שבועי, 15 בפברואר 1961.
- 5 אמ"י, חקן, 3329/28, מברק משאול ברחיים מושינגטון למשרד החוץ בירושלים, 1 בפברואר 1961.
- 6 קדיש לוי, "דברי אזכרה לעולים ממרוקו שטבעו בים", 18 בינואר 1961, **דברי הפנסת**, כרך 30, עמ' 701. "טביעת ספינת העולים ליד חופי מרוקו. הודעת שרת החוץ". **דברי הפנסת**, כרך 30, עמ' 754. הוגשו גם תשע הצעות לסדר והן הועברו כולן לוועדת החוץ והביטחון.
- 7 אמ"י, חקן, 3329/27, זאב שק משגרירות ישראל בפריס למשרד החוץ בירושלים, 24 בינואר 1961. דוח מתאריך 19 בפברואר 1961 של "טדי" (יוסף עדניה) על ביקור זכריה שוסטר ואברהם קרליקוב מראשי הוועד היהודי האמריקני, שסיירו במרוקו לפני ה-17 בפברואר. אמ"י, חקן, 4318/2, תזכיר של הוועד היהודי האמריקני למשרד החוץ הישראלי בנושא סיור ראשו במרוקו, 21 בפברואר 1961.
- 8 דניאל מאירי (1909-1996), יד ימינו של לאון בלום, שימש כמוזכר כללי של המפלגה הסוציאליסטית בצרפת והתמנה אחרי המלחמה כשר העבודה. הודח מן הממשלה בגלל התנגדותו למדיניות צרפת באלג'יריה. היה גם יושב

לאחר מעשה, ייסורי המצפון גרמו לראשי המוסד לכרוך יחדיו את אסון הטביעה בהסדר הדיפלומטי שעליו סוכם בראשית אוגוסט 1961, אשר אפשר יציאה קיבוצית של היהודים מן המדינה. בכך אמרו בעקיפין שהטובעים לא נפלו לשווא. לטענתם רק האסון הניע את הארמון להגיע להסכם: "הדחף להגיע להסדר נבע לדעתי לא במעט מתהודת אסון ספינת 'אגוז' ואולי מבצע יכין לא היה יוצא אל הפועל לולא אסון זה".⁷⁰ גם זכריה שוסטר ואברהם קרליקוב, מראשי הוועד היהודי האמריקני, השתמשו בטיעון דומה: "אלימות המשטרה [המרוקנית], הפרסומים האנטי ציוניים בעיתונות ומאורעות אחרים הפכו למעשה לתעמולה הפרו-ציונית הטובה ביותר. ככל שהדבר יכול להראות מזור, טביעת ספינת 'אגוז' רק חיזקה ולא החלישה את האספקט הזה".⁷¹ הלקח שהפיקו ראשי המוסד ושאר נציגי ישראל מטביעת "אגוז" הוא שעם כל הכאב שבדבר, האסון השתלם. מרוקו הוכפשה בדעת הקהל העולמית ונאלצה להתגונן. כיוון שכך אפשר היה לנצל את המצב ולהחריף את היחסים עם השלטונות. באווירה זו עלה רעיון הפצת הכרוז הפרובוקטיבי של גתמון נגד שלטונות מרוקו, בשם הקהילה.⁷²

אך בניגוד להערכתו של ירון צור, נראה שבציבור הישראלי ובעיני יוצאי מרוקו בישראל לא נקשרה הילת גבורה לעלייה זו. ההפך הוא הנכון. העלייה ממרוקו נתפסה וגם הוגדרה כעליית "מצוקה" או "הצלה", שחלקם של היהודים בה היה פסיבי. לתדמית הבלתי הרואית תרמו לא מעט דיווחי השליחים, שהרבו לתאר את היהודים במרוקו כאבק אדם החי בניוון תרבותי וחברתי. סרטי התעודה שצולמו על עלייה זו מראים אבק אדם זה מובל על ידי שליחים לארץ המובטחת.⁷³ גיבורי עלייה זו אינם דוד עמר, סם בן אורף, יצחק כהן אוליבר או מקס לב. גם רפאל ואקנין וחיים צרפתי לא נעשו למרטירים אפופי תהילה. כתר הגבורה הונח על ראשיהם של שליחי המוסד, ובראשם אלכס גתמון, שסביב דמותו נקשרו אגדות ומיתוסים לרוב.⁷⁴ גם מחדל הכרוז שזים וההתמוטטות שגרמה הפצתו לא פגעו בתדמיתו אלא הוסיפו ליוקרתו.

סיכום

פרשת "אגוז" עוררה שאלות נוקבות על הפעלתה של רשת מחתרנית ישראלית במרוקו: האם נשקפה סכנה ליהדות מרוקו אחרי קבלת העצמאות?⁷⁵ האם נזקקה יהדות מרוקו להצלה? האם לא התעלמו נציגי ישראל מן המציאות וקראו רק מהרהורי לבם? האם הצדיק המצב בקהילה נקיטת פעולות בלתי חוקיות, מחתרניות שסיכנו את חייהם ואת ביטחונם של היהודים? האם יהודי מרוקו לא היו עוזבים במוקדם או במאוחר את מרוקו ללא גורם מאיץ ומזרז? האם לא נבעה הפניקה שאחזה בנציגי ישראל מתפיסות רעיוניות לא רלוונטיות למצב? האם לא נבעו דיווחיהם הפסימיים של השליחים מן הרצון להצדיק את פעילותם, לזכות בהערכה ולהגדיל תקציבם? האם אין סתירה בין המגעים הדיפלומטיים עם השלטונות לפעולה בלתי לגלית בארץ זרה? האם לא נהגה ישראל בחוסר כנות כשהאשימה את השלטונות בהפרת הבטחות בזמן ששליחיה הפרו סיכומים? האם אין לחפש את התשובה לשאלות אלה בשאיפתה הלגיטימית של מדינת ישראל הצעירה להגדיל את אוכלוסייתה לנוכח איום שכנותיה לחסלה?

- 29 R. Assaraf, *Mohammed V et les juifs du Maroc*, pp. 259-260
 30 אמ"י, חץ, 4318/2, דוח ארגון בני ברית על מרוקו, 27 בפברואר. T. Szulc, *The secret alliance, : The Extraordinary Story of the Rescue of the Jews Since World War: Farrar, Straus & Giroux, New York* 1991, p. 259
- 31 דוד עמר (1921-2000) נולד בסטאט. אחרי קבלת העצמאות פעל בתנועת הוויפאק שתמכה בהשתלבות היהודים בחברה המרוקנית. בשנת 1957 נבחר למזכ"ל מועצת הקהילות היהודיות, אך פינה את מקומו אחרי זמן קצר ליוסף ברדוגו ממכנאס. באפריל 1958, אחרי שנה מחוץ לתפקיד, שוב נבחר למזכ"ל. משנת 1958 היה עמר בקשר עם שליחים ישראלים. במאסר 1960 הוזמן לביקור חשאי בישראל. V. Malka, *David Amar ou la passion d'agir*, Paris 2003 (להלן: *David Amar*).
- 32 אלכסנדר גתמון (אולג גוטמן 1926-1981) נולד בשלויה, פולין. בגיל 14 הצטרף לקבוצת פרטיזנים הונגרים, נתפס בידי הגסטפו ונדון למוות. נשאר בחיים בזכות הטנקים הסובייטיים שנכנסו לבודפשט בדיוק בשעה שהיו אמורים להוציאו להורג. לבו נפגע עקב תלאת המלחמה והוא סבל מבעיות בריאות. מבודפשט נסע לווינה, למד קרימינולוגיה והצטרף ל"נוקמים" בראשות ארתור בן נתן, שחיפש באירופה נאצים המסתתרים בזהות בדויה וחיסל אותם. בשנת 1947 הצטרף לאצ"ל והשתתף בפיצוץ המפקדה הבריטית בווינה. שנה לאחר מכן הגיע לישראל באניית הנשק "אלטלנה". גתמון שירת בחיל האוויר ובמודיעין והגיע לדרגת סגן אלוף. בשנת 1954 הצטרף למוסד. אחרי ששלמה יחזקאלי הכין בפריס את אלכס לתפקידו, הוזג גתמון הגיע למרוקו בראשית דצמבר 1960. גתמון פעל במסווה של איש עסקים בריטי בשם ג'ורג' סילרס שחי עם אהובתו. שיחה עם כרמית גתמון ביפו בקיץ 1996. שיחות עם פנחס קציר, תל-אביב, 13 בינואר, 16 ו-17 ביולי 1998. V. Malka, *David Amar*, p.55
- 33 המקור הצרפתי של מכתבו של דוד עמר אינו בידו, אלא רק נוסחו העברי
 34 שמופיע בדוח של אליעזר שושני, **תשע שנים מתוך אלפיים**, שני חלקים והקדמה, חלק א': "שליחות של ישראל בגולת מרוקו 1964-1955", סודי ביותר, עותק של גד שחר שמספרו 76, מחלקת העלייה של הסוכנות היהודית והמוסד לתפקידים מיוחדים של מדינת ישראל [כנראה אפריל 1964], ארכיון יד טבנקין באפעל, דף 122 (להלן: **תשע שנים**).
- 35 דוד עמר הגיע לביתו של "טיציאן" [מוריס קרשן] בקניטרה, דיווח לו על המצב ותכנן עמו את הצעדים שלאחר מכן. קרשן היה נציג הקונגרס היהודי העולמי במרוקו אך גם שיתף פעולה עם "המסגרת". אמ"י, חץ, עברית: 4318/4, צרפתית: 4311/3, דוח של "המסגרת", 26 בינואר 1961.
- 36 שיחה עם יצחק חליוה, 10 בינואר 2002. חליוה טוען שהוא נשלח למשימה זו על ידי פנחס קציר ולא על ידי דוד עמר כגרסת שגב. שמואל שגב, **מבצע יכין: עלייתם החשאית של יהודי מרוקו לישראל**, תל-אביב, משרד הביטחון – ההוצאה לאור, 1984, עמ' 182 (להלן: **מבצע יכין**). ראו גם שמואל שגב, **הקשר המרוקני: המגעים החשאיים בין ישראל למרוקו**, תל-אביב, מטר, 2008.
- 37 אדגר גדו' (1921-2008) נולד בשנת בעיר סתיף שבאלג'יריה. הקים באלג'יר את ארגון הצופים היהודיים הצרפתיים EIF. גדו' התבקש על ידי אלפונסו סבת לעבור לקזבלנקה ולנהל את פדרציית תנועות הנוער שהוקמה בוועידת רבאט בשנת 1950 בשם דו'. אחרי תקופה ארוכה של שיתוף הפעולה הדוק בין הדו' ל"מסגרת", פרץ סכסוך חריף בין גדו' לגתמון, בינואר 1961, והקשר בין שתי התנועות נפסק ברמת ההנהגה. לדברי גדו', הזוהר אותו שלח "המסגרת" שמעון המל מראש מפני הרפתקנות גתמון. חשדותיו כלפי גתמון התחזקו אחרי שאיש הדו' דוד בן שושן, מדרין בפנימייה של בית הספר אורט קזבלנקה, סיפר לו שגתמון הציב מעקב אחריו כדי "לסכך" אותו עם השלטונות מפני שחדל משיתוף פעולה עמו. דוד בן שושן אינו זוכר שיחה מסוג זה אך אינו מפקפק באמינות גדו'. סגנו של גדו', אדמון אללוף, מצייין שהוא וחבריו
- ראש הוועד הפועל של רשת אורט העולמית וסייע לרשת "המסגרת" שפעלה במרוקו.
 9 מהדי בן בֶּרְקָה היה ממנהיגי מפלגת השמאל המרוקני, "האיחוד הלאומי של הכוחות העממיים", וגלה באותו זמן באירופה מחשש למעצר במרוקו.
 10 אמ"י, חץ, 3329/27, בנימין אליאב מניו יורק לי' מרו, 10 בפברואר 1961.
 11 Y. Bin-Nun, *Psychosis or an Ability to Foresee the Future? The Contribution of the World Jewish Organizations to the Establishment of Rights for Jews in Independent Morocco, 1955-1961*, REEH 10, Paris 2004.
 12 אמ"י, חץ, 3329/27, בנימין אליאב מניו יורק לי' מרו, 10 בפברואר 1961.
 13 אלכסנדר לוי איסטרמן (1890-1982), ממוצא בריטי, עסק בעיתונות והיה כותב הג'ואיש כרוניקל בשנת 1952. היה יועצו המדיני של נחום גולדמן וניהל בשם הקונגרס היהודי העולמי את עיקר המגעים עם הממשל במרוקו משנת 1955 עד 1962. יחד אתו פעלו, בין השאר, ג'ו גולן, גרהרט ריגנר, מוריס פרלצוויג, ארמן קפלן ואנדרה ז'אבס.
 14 שם. בנושא ההתנכלות בועידת קזבלנקה ראו י' בן-נון, "בין אופוריה לאכזבה: הקהילה היהודית אחרי עצמאות מרוקו", **גשר**, 148 (2004), עמ' 59-45 (להלן: בן-נון, "בין אופוריה לאכזבה").
 "Les Amina Boubia, Juifs du Maroc : histoire d'une catastrophe qui n'a jamais eu lieu", *Le Journal Hebdomadaire*, n° 341, du 15 au 21mars 2008, Casablanca, pp. 56-57.
 15 אמ"י, חץ, 3329/27, בנימין אליאב מניו יורק לי' מרו, 10 בפברואר 1961.
 16 אמ"י, חץ, 4318/2, ו' איתן לי' מרו, 10 בפברואר 1961.
 17 אמ"י, חץ, 4318/2, י' מרו לשגרירי ישראל בפריס ובוושינגטון, 17 בפברואר 1961. ראו גם Y. Bin-Nun, "Chouraqui diplomate, Débuts des relations secrètes entre le Maroc et Israël", *Perspectives* 12, *Revue de l'Université Hébraïque de Jérusalem*, rédactrice: Fernande Bartefeld, Editions Magnique, Jérusalem 2008, pp. 169-204 (להלן: "Bin-Nun, Chouraqui").
 18 אמ"י, חץ, 4318/2, מ' גזית מווינגטון לי' מרו בירושלים, 23 בפברואר 1961.
 19 אמ"י, חץ, 4318/2, דוח ארגון בני ברית על מרוקו, 27 בפברואר 1961.
 20 שם.
 21 אמ"י, חץ, 941/7, דוח בצרפתית, 26 בינואר 1961, בלתי חתום, נכתב להערכתו בידי פנחס קציר.
 22 אמ"י, חץ, 4318/4, י' מרו למ' גזית, 12 בפברואר 1961.
 23 R. Assaraf, *Mohammed V et les juifs du Maroc*, préface de Michel Abitbol Plon, Paris 1997, p. 257, 4318/4, חץ, אמ"י, פיל באום והרברט פוסטר, תזכיר בנושא מרוקו, הוועדה הבינלאומית של ק"ע, 30 בינואר 1961. הכוונה בעיקר למאמריו של אלבר אפללו שעבד בשגרירות האמריקנית.
 24 אמ"י, חץ, 4318/2, דברי שרת החוץ בממשלה, סוף פברואר 1961.
 25 דברי מהדי עלאי וואמים את עדותו של חיים בניסטי בביתו בסו (Sceaux) בצרפת באפריל 1999. אמ"י, חץ, 4318/3, א' שורקי למ' גזית, 4 בדצמבר 1959 ודוח על פגישתו עם בן בֶּרְקָה. I. ראו גם, Bin-Nun, "Chouraqui", pp. 169-204.
 26 מאמר מערכת בעיתון **אלעלאם**, 25 בינואר 1961, שמור בגרסה צרפתית באמ"י, חץ, 4311/3, ובתרגומו לעברית בתיק 4318/4. ראו גם, R. Assaraf, *Mohammed V et les juifs du Maroc*, p. 260.
 27 R. Assaraf, *Mohammed V et les juifs du Maroc*, pp. 259-260
 28 אמ"י, חץ, III/4318/4, פיל באום והרברט פוסטר, תזכיר בנושא מרוקו, הוועדה הבינלאומית של ק"ע, 30 בינואר 1961; אמ"י, חץ, 4318/2, דוח ארגון בני ברית על מרוקו, 27 בפברואר 1961.

- התלוננו נגד מבצע הפצת הכרוזים וטענו שזו פרובוקציה. אנשי "המסגרת" ביקשו מראשי הדו' להפעיל לחץ על גדו' שיחזור למרוקו מפריס אחרי מבצע בוק. שיחות אדגר גדו', בולוניי, 1 בנובמבר 1999; 4 בינואר 2005. ועם דוד בן שושן: תליאביב, 2 ביולי 2000, פריס, 5 באפריל 2003.
- 38 אברהם צרפתי נולד בקזבלנקה בשנת 1926. הוא למד בפריס בבית הספר להנדסת מכרות והקדיש את עצמו למאבק למען עצמאות מרוקו. שלטונות החסות אסרו אותו בגלל פעילותו הפוליטית והגלוהו לכפר במרכז צרפת. אחרי העצמאות התמנה למהנדס ראשי ברשות הלאומית למכרות, ובשנת 1959 מונה למנהל הרשות למכרות ולגאולוגיה וניהל את מחלקת המחקר והפיתוח של הרשות הלאומית לפוספטים. מראשית שנות השבעים נטשו רוב היהודים את המפלגה הקומוניסטית ובהנהגה נשאר רק סימון לוי ורלף בן הרוש. ביוזמתו של אברהם צרפתי הקימו פורשי המפלגה את שלושת ארגוני השמאל החדש שכונו "ג'בהה" (החזית), וכללו את תנועת "אילה לאמם" (קדימה), תנועת ה-23 במארס ותנועת "לשרת את העם". מעצר צרפתי במשך 17 שנה העסיק לא מעט את ראשי הקהילה שמצד אחד רצו להגיש סיוע הומניטרי לאסיר היהודי ומצד שני חששו מתגובת הארמון. Abraham Serfaty & Mikhaël Elbaz, *L'insoumis, Juifs, Marocains et rebelles*, Desclée de Brouwer, 2001, Paris
- 39 אלבר ששון נולד ברבאט בשנת 1935. למד ביולוגיה והתמנה בנובמבר 1958, בגיל 23, כמרצה בפקולטה למדעים ברבאט, וכדקאן הפקולטה משנת 1963. בשנת 1970 נסע לביקור בישראל הוצע לו לעבוד במכון ויצמן, אך הוא דחה את ההצעה. משנת 1979 עבד באונסקו והתמנה בשנת 1993 לסגן המזכיר הכללי. אף שלא עסק בפעילות מפלגתית תמך בלאומיות המרוקנית. בשנת 1964 נבחר לסגנו של אלבר דרעי בראשות ועד קהילת רבאט ושימש בתפקיד עד שנת 1969. בשנת 1977, שנה אחרי היווסדה, הצטרף ששון לתנועת "הוות ודו שיח" והיה למזכיר הכללי. שיחה עם אלבר ששון בפריס, 6 ביוני 2000.
- 40 אמ"י, חץ, 4318/4, דוח של "המסגרת", 26 בינואר 1961.
- 41 ראו י' בן-נון, "דמותה של הקהילה היהודית במרוקו העצמאית בעיני שליחי ישראל", REEH (כתב עת לחקר העברית באירופה), 9 (פריס 2005), עמ' 70-57 (להלן: בן-נון, "דמותה של הקהילה היהודית במרוקו").
- 42 אמ"י, חץ, 4318/2, אריה ארוך, שגריר ישראל בשבדיה ל' מרוז, 27 בפברואר 1961.
- 43 שם. ראו גם, אמ"י, חץ, 3329/27, דוח בלתי חתום.
- 44 בשבת 8 בינואר 1961 אחר הצהריים ברובע עין שבע שבקזבלנקה יצאו 25 תלמידי ישיבת "נווה שלום" לתומם לצפות בשיירתו של נאצר בדרכו לשדה התעופה לפני צאתו ממרוקו, ונעצרו בידי שוטרים שלקחו אותם לחקירה. בתחנת משטרה הואשמו בהפגנה נגד נאצר בהשראת ישראל. כשמנהלם, הרב מאיר ורשנר בעל האזרחות השוויצרית, הגיע לתחנה לטפל בשחרורם, ניצלו שוטרים אלימים את ההזדמנות להעליבו ולהכותו והובילו למעצר. עדות יגאל בריאון, תלמיד הישיבה, תליאביב, קיץ 2000.
- 45 מרק סבה נולד בשנת 1919 בטנג'ה. בשנת 1939 נזרק מבית הספר בגלל חוקי וישי. שימש מורה לספרדית, היה פעיל מרכזי בוועד קהילת קזבלנקה בתקופת כהונתו של דוד בן-אורף והיה ממקימי ארגון הוויפאק. בימי מבצע סיני היה בין יוזמי גילוי דעת שגינה את התערבות צרפת, אנגליה וישראל. היה פעיל באגף השמאלי של האיסיטיקאל ונחשב לאיש אמונו של בן ברכה. במאי 1957 נבחר ועד חדש בקזבלנקה בראשות מאיר עובדיה, אך סבה היה בו הרוח החיה. למרות הסתייגותם של נציגי ישראל מעמדותיו למען השתלבותם של היהודים בחברה המרוקנית, הם העריכו את עמדותיו במאמרו בעיתונות למען זכויות היהודים. הוא אף תמך בהלאמת בתי הספר של כ"ח ובניהולם בידי הקהילה במרוקו ולא בפריס. עם חידוש הופעתו של הירחון קול הקהילות בפברואר 1961, ערך אותו סבה. במקביל הוא כתב בקביעות מאמרים בשבועון האיסיטיקאל בצרפתית בשם העט "גנפוד" (קיפוד). בשנת
- 1967 המליצו לו נציגי צרפת לעזוב את מרוקו בגלל קשריו עם בן ברכה. שיחות עם מרק סבה טלפונית, 10, 12 בנובמבר 2008.
- 46 בשיחות עם המחבר מסר מרק סבה גירסה מעט שונה לאירוע. לדבריו, בשיחה פרטית לאחר הפגישה עם המשלחת, התלונן בפני הנסיך בחריפות על כפיות הטובה של השלטונות כלפי הקהילה שניסתה בכנות להשתלב בחברה המרוקנית, אך ללא הועיל. שיחות עם מרק סבה טלפונית, 10, 12 בנובמבר 2008. אמ"י, חץ, 941/7, דוח בצרפתית בלתי חתום, 26 בינואר 1961, נכתב בידי פנחס קציר משלוחת המודיעין שהסתמך על מקורות שסיפקו ארבעה מוסרי מידע: "טיציאן" [מוריס קרשן], "היג'ה", [יצחק חליוה], "קובו" [האחים אזולוס] ו"פפוס" (כנראה סלומון בן ברוך).
- 47 הצעות אלה לארגון מחדש של מוסדות הקהילה התבצעו לפרק זמן קצר בלבד. מכיוון שהשלטון לא התפנו לאשר באופן רשמי את המבנה החדש חזרו המוסדות למבנה הארגוני הקודם.
- 48 S. Benbaruk, *Trois quart de siècle pêle-mêle, Maroc-Canada, 1920-1950-1990*, Montréal 1990 pp. 49-51 (להלן: Benbaruk, *Trois quart*).
- 49 אמ"י, חץ, 3755/14, דוח בלתי חתום [פנחס קציר], "האירועים ביהדות מרוקו בתשעת חודשי שנת 1961".
- 50 שם. עדות יצחק חליוה, חוברת מספר 3, ארגון פעילי המחותרת ההעפלה ואסירי ציון בצפון אפריקה (ללא תאריך).
- 51 עדות שלמה יחזקאלי שישב באותם ימים במטה "המסגרת" בפריס. יחזקאלי, זיכרונות, פרק 11, עמ' 20-21. ארכיון פרטי י' יחזקאלי.
- 52 נוסף על 43 יהודים מרוקנים, טבעו גם השליחי הישראלי חיים צרפתי, שהיה האלחוטן של הספינה והאחראי מטעם "המסגרת", וכן המכונאי הספרדי פרנסיסקו (פקו) פרו רולדן, שיחד עם צרפתי נושאר על משמרתו וטבע אף הוא. בסך הכול טבעו 45 איש בהפלגה ה-14 של "אגוז" ולא בהפלגה ה-13 כפי שמקובל לסבור. א' שושני, *תשע שנים*, דף מס' 64. "מסקנות חקירת אסון טביעת ספינת העולים ממרוקו", 10 בינואר 1961, עמ' 4, בלתי חתום, נכתב כנראה על ידי אליעזר שושני, ארכיון פרטי, גילה גוטמן.
- 53 הכרוז המקורי בצרפתית מודפס על נייר דמוי קלף שמור באמ"י, חץ, 4318/2. ראו תצלום מצורף.
- 54 י' צור, "ההעפלה ובניין החברה הלאומית: השפעת העלייה החשאית ממרוקו על הזיקה בין ישראל ליהודי מרוקו", *הציונות*, טו (1990), עמ' 145-174 (להלן: צור, "ההעפלה").
- 55 דב גולדשטיין, "עלילות אלכס איש המוסד הישראלי במרוקו", *מעריב*, 21 באוגוסט 1981, עמ' 21.
- 56 מאיר אלבו שנעצר במכנסס התרשם באופן שלילי מן הכרוז שנראה לו קיצוני ומאיים ותוכנו לא התאים לצורכי "המסגרת". לדבריו היה צריך לדבר על זכויות ועל חופש תנועה ולא על נקמה ועל עמלק והמן הרשע. שיחה עם מאיר אלבו במשרדו בפריס ב-10 במאי 2000.
- 57 שיחות עם פנחס קציר, תליאביב, 13 בינואר, 16 ביולי 1998, 27 ביולי 2000.
- 58 דברי שלמה חביליו, ארגון פעילי המחותרת ההעפלה ואסירי ציון בצפון אפריקה, חוברת מספר 2; דברי פנחס קציר, ארגון פעילי המחותרת ההעפלה ואסירי ציון בצפון אפריקה, חוברת מספר 3 (ללא תאריך); שמואל שגב, *מבצע יכין*, עמ' 136.
- 59 אמ"י, חץ, 9/3760, צילום של כרוז בצרפתית להפצה בבתי כנסת.
- 60 ג'ו לוי (1907-1983) נולד בתוניסיה. בעל אזרחות בריטית. בגיל 18 נסע למרסיי ולמד רפואת שיניים. התיישב בקזבלנקה בשנת 1931. לוי היה חבר בהנהלת אוז"ה ובהנהלות של מוסדות סיוע אחרים. פרסם מאמר בביטאון הקהילה "קול הקהילות" בשם "יהודי האומות" *Les Juifs des nations*. ג'ו לוי הושבע ל"מסגרת" בידי שלמה יחזקאלי, עם רפאל בן אורף ואדגר גדו'. ניהל קשרים הדוקים עם שליחים ישראלים רבים בהם כרמלה ויונה זבין,

- 67 אליעזר שושני (1987-1905) עלה לישראל בגיל שבע. היה ממייסדי כפר יהושע בשנת 1927. עם קום המדינה התמנה לגזבר משלחת הרכש באירופה. שימש בשנת 1956 כמזכיר איחוד הקבוצות והקיבוצים. לשושני יצאו מוניטין של אדם ישר והגון. בתום עבודתו בוועדת החקירה של טביעת "אגוז" ביקש ממנו הראל לכתוב את התרשמותיו מפעולות "המסגרת". רונאל התבקש לסייע לו לאסוף את התיעוד החסוי. הספר אמור להציב את אסון "אגוז" כאפופאה של ההעפלה ממרוקו. החיבור המשופל בכמות מוגבלת וממוספר בחלקו, מורכב משני חלקים. הראשון מכיל תעודות ומסמכים וממוספר לפי דפים בשם "סודי ביותר, תשע שנים מתוך אלפיים". החלק השני מורכב מעדויות של שליחי "המסגרת" בכותרת "עדויות חברים" ואינו ממוספר. החיבור נמסר רק לשליחים מעטים שנטלו חלק פעיל באירועים ושומר בארכיון המוסד.
- 68 שושני, **תשע שנים**, חלק א: "שליחות של ישראל בגולת מרוקו 1955-1964", דף 114.
- 69 דברי משה שרת במוסד לתיאום לאחר ביקור בפריס, ללא תאריך, בתוך: שושני, **שם**, חלק ב: "דברי חברים" (העמודים לא ממוספרים), ארכיון יד טבנקין באפעל.
- 70 אפרים רונאל (רוזן), "המסגרת" מהפלת "אגוז" ועד למבצע יכין 1960-1964, ארגון פעילי המחתרת ההעפלה ואסירי ציון בצפון אפריקה, חוברת מספר 3 (ללא תאריך), עמ' 4-5.
- 71 אמי, חץ, 4318/2, תזכיר הוועד היהודי-האמריקני למשרד החוץ הישראלי בנושא סיוע ראשוני במרוקו, 21 בפברואר 1961.
- 72 לדברי פנחס קציר, התגובות של ראשי הקהילה היהודית היו שקטות ומאופקות. כשהודיע לסלומון בן ברוך על הטביעה הוא לא מחה בפניו על מעשי "המסגרת", דבר שעשה כעבור זמן בספרו, שם הזכיר שיחה בינו ובין השליח דב שומרוני, בפניו התלונן על הפרובוקציות שמבצעת "המסגרת" במרוקו. S. Benbaruk, *Trois quart*, pp. 49-51; שיחה עם פנחס קציר, תל-אביב, 13 בינואר ו-16 ביולי 1998, 27 ביולי 2000.
- 73 ראו הסרט התיעודי "בפאתי מערב" שצולם במרוקו בשנת 1960-1961 בארכיון שפילברג <http://w3.he=castup.net/spielberg/?Lang>.
- 74 ראו דב גולדשטיין, "עלילות אלכס איש המוסד הישראלי במרוקו", **מעריב** (21.8.1981), עמ' 21. שמואל שגב, **מבצע יכין**, עמ' 159. להבנת השפעת גתמון על פיקודיו ב"מסגרת", ראו את תיאור דמותו על ידי יהודית קציר, ביתו של השליח פנחס קציר. גתמון מכונה בנובלה בשם אמיל טלמון, בספרה של י' קציר, **מגדלורים של יבשה**, תל-אביב, הקיבוץ המאוחד, ספרי סימן קריאה, 1999.
- 75 ראו י' בן-נון, "בין אופוריה לאכזבה"; הנ"ל, "דמותה של הקהילה היהודית במרוקו".
- משה ארנון, חגי לב, שלמה אלמוג, יוסף רגב, זאב עמית ואלכס גתמון. כונה ב"מסגרת" בשם "היבר" (Hubert). בשנת 1967 הודיע לו קצין משטרה שהוא עומד לעצור אותו בגלל פעילותו הציונית ולכן עליו לעזוב מיד את המדינה. שיחה עם כרמית גתמון ביפו בקיץ 1996. שיחה עם גד שחר, תל-אביב, 2 באוגוסט 2000. שיחה עם בנו, ז'ראר לוי, פריס, 18 ביולי 2002.
- 61 מקס לב (1931-2004) נולד באספי, עבר לקזבלנקה בשנת 1935 והיה חבר בוועד הקהילה בעיר ובמועצת הקהילות. פעל במפלגת בן ברכה, "אלכ"ע" (UNFP) ונבחר מטעמה למועצת העיר קזבלנקה. בימי שלטון החסות הצרפתי סייע למחתרת המזוינת "מונדמה סירייה" ותרם כספים ללוחמי השחרור. כאות הוקרה לפעילותו, עם קבלת העצמאות התקבל אצל המלך מוחמד החמישי שהודה לו על עמדותיו. לב קיים קשרים רצופים עם שליחי ישראל במרוקו ונעשה לאחד מעמודי התווך בעורף הציבורי של "המסגרת". בן ברכה הפציר בו בשנת 1962 להגיש מועמדות בבחירות למועצת עיריית קזבלנקה שבה נבחר לסגן יושב ראש המועצה. שליחי "המסגרת" הסתייעו בו רבות. עזב את מרוקו אחרי מלחמת ששת הימים, אחרי שסירב להצטרף לגינוי ישראל. אמי, חץ, 2548/9, תזכיר בנושא מרוקו, 31 באוקטובר 1954.
- 62 שיחה עם כרמית גתמון, יפו, 16 באוגוסט 2002.
- 63 פנחס קציר מעיד שהוא וכרמית גתמון ניסחו את הכרוז בהנחיית גתמון. שיחות עם פנחס קציר, תל-אביב, 13 בינואר, 16 ביולי 1998, 27 ביולי 2000. אדגר גדו' מצייין שגתמון הראה את הכרוז לרב הצבאי אברהם חזן מהנהלת הדו' שתיקן מילים אחדות הקשורות למקורות המקראיים. יהודה אלבוחר מעריך שגם שמואל ניוטוב, הממונה על העורף הציבורי, נטל חלק בניסוח הכרוז. שיחה עם יהודה אלבוחר בצהלה ב-16 בינואר 1998. מאיר קנפו מצייין שרחמים אלגזי מסר לו שהוא היה מחבר הכרוז. מאיר קנפו, "שש שנים בשירות המוסד במרוקו", **מקדם ומים**, ז (2000), עמ' 392. שותפו לעסקים של דוד עמר, אלבר בן טולילה, מצייין שלהערכתו גתמון לא הראה מראש את הכרוז לדוד עמר כדי שלא להיתקל בסירוב מצדו שהיה עלול לבטל את המבצע. שיחה עם אלבר בן טולילה, ניי, 17 ו-21 ביוני 2000.
- 64 שיחות עם פנחס קציר, תל-אביב, 13 בינואר, 16 ביולי 1998, 27 ביולי 2000.
- 65 בליל ה-10 בפברואר 1961 התברר שההפצה השלומיאית של הכרוז על ידי מתנדבי "המסגרת" באזור מכנאס ופאס גרמה להתמוטטות הרשת הישראלית החשאית ולמעצר חלק גדול ממתנדביה המרכזיים. אלה שלא נעצרו נאלצו לברוח ממרוקו ללא סיוע השליחים הישראלים שהפסיקו את פעילותם עד עבור זעם. ראו י' בן-נון, "סיניף פאסי-מכנאס של 'המסגרת' והתמוטטות אחרי חלוקת הכרוז הישראלי בפברואר, 1961, בדפוס.
- 66 צור, "ההעפלה", עמ' 159.